

Spinozov kritický teizmus*

Henri Laux

Písané pre K&K

Je správne nazývať Spinozu ateistom, ak sa pod ateizmom – v prípade toho či oného teológa 17. storočia – rozumie doktrína, ktorá popiera nadprirodzené a spochybňuje Bibliu, pričom v nej nachádza protirečenia, ktoré musí vyvrátiť prirodzené svetlo rozumu. Spinoza sa potom nachádza na lavici obžalovaných. Spinoza nepochybne hovorí o Bohu, avšak tento Boh nie je zosobneným Bohom, nestojí vo vzťahu s človekom, ktorý ho nemôže ani vzývať, ani ho milovať vrúcnu láskou. Tento Boh nie je stvoriteľom sveta, ani človeka, nemá žiadne zámery a v tomto ohľade nevykonáva žiadnu konkrétnu vôľu. Keď už ľudia nedokážu vysvetliť chod vecí, príliš ľahko odkazujú na takzvanú „vôľu Božiu“: nejde o nič iné ako o „uchýlenie sa do stavu nevedomosti“. Ide o to, že Boh nie je transcendentný voči prírode a histórii: nenachádza sa vedľa nich, ani nad nimi, v určitej vzdialenosti, ktorú by sme mohli označiť za nadpozemskú, neuplatňuje svoju moc nad človekom ako suverénny vládca nad svojimi poddanými. Kritika je ďalekosiahla. Je nutné priznať, že pre náboženskú ortodoxiu je to pomerne veľké sústo. Pretože sa ot-

riasajú všetky zjavené náboženstvá: ak už neexistuje transcendentnosť zosobneného Boha, história je zbavená Boha. Judaizmus a kresťanstvo sú osirotené od okamihu, keď si už Boh nemohol vyvoliť osobitných ľudí, ani sa nemohol vteliť do smrteľnej bytosti – jeho vtelenie by bolo rovnako protirečivé ako kvadratura kruhu. A to je rozhodne pozoruhodné. Nie je ťažké pochopiť, že Spinozovi súčasníci boli rozhorčení. Treba sa teda spýtať, aký záujem môžeme mať na tom, aby sme boli v Spinozovej spoločnosti, ak ešte stále uznávame Boha.

Spinozovým Bohom je podľa formulácie, ktorá sa často chápe redukcionisticky, príroda (*deus sive natura*). Špekulatívny a striktno deduktívny jazyk *Etiky* – definície, premisy a dôkazy – podnecuje skôr k triezvemu uvažovaniu než k zbožnosti. Nebudeme sa púšťať do podrobného rozboru, aj bez neho musíme pochopiť hlboký zmysel tejto logiky. Tento Boh bezhranične presahuje obvyklé postoje. Avšak pre Spinozu je tento nesmierny Boh Bohom vyjadrenia (*expression*). Podstata sa prejavuje vo svojich atribútoch, ktoré sa zasa prejavujú

* Úplnejšiu a podrobnejšiu rozpravu o uznaní Boha možno nájsť v texte: Henri Laux, *Le Dieu excentre: Essai sur l'affirmation de Dieu*. Paris, Beauchesne, 2001.

v určitých podobách (*modes*). Boh je preto jedinečnou bytosťou a všetky ostatné veci nie sú len jeho modifikáciami. Boh je prítomný vo všetkých týchto podobách. A tak tento Boh naozaj nie je stvoriteľom. Podľa logiky stvorenia existuje Boh, ktorý tvorí veci stojace mimo neho a líšiace sa od neho. Boh netvorí, Boh činí. Boh je ten, kto činí, a tak všetko, čo existuje, je Boh. Dá sa tomu rozumieť tak, že hoci už nejde o vzťah k transcendentnu, Spinoza nemá v úmysle znevažovať úctu, ktorá sa nábožensky preukazuje transcendentnu. Je to tak preto, že táto modalita bytia v tomto prípade už nemá zmysel. Podstata nie je abstraktný pojem. Všetko, čo existuje, vyjadruje Božiu podstatu tak, ako mu to vyhovuje. Každá vec, každá konečná či smrteľná podoba je živá, a týmto životom je Boh.

Boh nie je odmietnutý – všetko pripomína Boha. Spinoza naopak odmieta tie postoje, ktoré sú zdanlivo najužšie spojené s klasickou teológiou zjavenia a ktoré Boha vytesňujú práve vtedy, keď tvrdia, že ho uctievať. Napodiv to vidno na kritike zázrakov. Čo Spinoza v skutočnosti vyvracia? Spinoza napáda predstavu, že Boh zasahuje do prírody a histórie, pričom určitým udalostiam napomáha tým, že narúša bežný chod vecí. Odmietnutie tejto predstavy vedie k tomu, že Spinoza je najkritickejší práve vo vzťahu k zjaveniam v judaizme a kresťanstve, avšak predkladá niečo, čo by bolo možné chápať pod týmto zjavením. V skutočnosti hovorí, že moc prírody a Božia moc sú identické, že všetko, čo sa deje, náleží Božej podstate, že Boh koná vo všetkom, čo jestvuje, pretože to, čo jestvuje, sa nevzťahuje k inému stavu bytia. Jeho moc sa prejavuje úplne a nepretržite – nie je ničím obmed-

zovaná. Takže ak Boh musí na určitom mieste zasiahnuť, aby zmenil vývoj udalostí, zrejme niečo nie je tak, ako by malo byť, a že sa teda pomyšľil pri usporadúvaní vecí. Zázrak by tak bol nápravou, ktorú Boh uplatňuje pri nedokonalom stvorení, čím by priznal svoju vlastnú nedokonalosť. Pripustením zázrakov sa preto spochybňuje Božia dokonalosť, odhaľuje sa v ňom protirečenie – avšak spochybnením Boha dospejeme k jeho popretiu. Vyzývanie zázrakov je preto ateizmus.

Boh vyjadrenia je prítomný vo všetkých veciach, ktorých je životom. Je legitímne uprednostniť neanonymného Boha, avšak možno prinajmenšom uznať, že absolútna imanencia Boha vyjadrenia formuje koncept stvorenia tým, že v ňom vyjadruje nekonečnú prítomnosť jeho bytosti. Uznať možno aj Božiu moc, ak odmietneme božstvo zotročené svojvôľou ľudských vášní, zúžené na prejavy útržkovitého charakteru. Ak sa Spinozovo uznanie Boha usiluje o predstavu zvrchovane slobodného Boha (Spinoza takto chápe nevyhnutnosť), táto zvrchovaná sloboda nepozná rozmary vládkara nad svojimi poddanými, ani výmysly intelektuálne menejcenných poddaných, potom toto uznanie Boha presahuje zvyčajný filozofický kontext, ktorý uznáva predstavy o zosobnenom, transcendentnom Bohu, pripravenom konať. Prostredníctvom Spinozu sa teda dostávame ku kritickému diskurzu, ktorý sa týka obvyklých výkladov uznania Boha: kritika zachádza tak ďaleko, že je vo všeobecnosti vnímaná ako čoraz zdrvivúcejšie popretie Boha. Ako príklad môžu slúžiť aj iné myšlienkové prúdy, Spinozov koncept som si však vybral pre jeho dôrazný tón.

Čo mám však presne na mysli, ak diskurz označím za kritický? Predkladať ho ako kritický znamená tvrdiť, že presahuje moje znalosti o Bohu: znalosti, ktoré som o Bohu mal. Tento diskurz sa rozvíja na inom mieste, ako som, núti ma, aby som šiel ďalej, vyvádza ma z rovnováhy. A tak mám často pocit, že takýto diskurz na mňa útočí – keď sa nezhoduje s tým, čo som prijal, a keď nie je v súlade s diskurzom, v ktorom sa nachádzam, v ktorom uvažujem sám o sebe a o Bohu tým najobvyklejším spôsobom. A takisto je neprijateľný. Na základe svojho presvedčenia, ho môžem odmietnuť. Záleží na mne, či vyjad-

rím nesúhlasím s tým, čo nezodpovedá môjmu presvedčeniu. Zmietaný rôznymi myšlienkovými pochodmi, takmer ne-vediac, kto som, musím dbať o to, aby som neupadol do nekonečného radu pokušení. Toto všetko je príliš zrejmé. Kritiku však možno umlčať tak, že človek vôbec nevstúpi do diskusie. Ignorovanie výmeny argumentov sa potom ukazuje ako nesprávny výklad Boha: Boha, ktorý sa vyskytuje všade v našom jazyku. Paradoxne – ale mimoriadne logicky – možno Boha poprieť v uznaniach, ktoré ho vnímajú ako príliš egocentrického. Avšak tento „neprijateľný“ diskurz môže

postihnúť aj mňa: buď preto, že už veľmi neviem, čo si mám myslieť, alebo keď chcem napredovať v úvahách – nie zo vzdoru, ani z nevedomosti, ale preto, že pravdivosť v myslení vyvoláva nové otázky (a predovšetkým tú najkritickejšiu z nich).

V tomto prípade, pri konfrontácii so Spinozom, vidíme dôsledky kritického diskurzu v tom, že rozširuje poznanie, ktoré mám k dispozícii, unáša ho niekam inam, premieňa jeho sféru. Vyjdem zmenený z tejto konfrontácie, pri ktorej všetko, čomu rozumiem – či už je to zdedené alebo zrelo zväžené – naráža na nové hranice. Kritický diskurz tak rozvracia moje poznanie, ale tým ho aj pretvára, alebo by ho aspoň mohol pretvárať (evidentne nie je nikdy vopred dané, že zájde až tak ďaleko). Pretvárať dokáže iba vtedy, ak vnímam silu tohto diskurzu, teda ho neignorujem.

Výsledkom tohto rozšírenia je nové poznanie. Ide však len o dôsledok okolností, ktoré mohli byť iné? Alebo má zásadný význam pre štruktúru diskurzu? Inak povedané, možno Boha spoznať inak ako rozšírením? Neprevýšilo by toto poznanie svojou pozíciou a funkciou prvotné objavenie celého diskurzu? Možno sa pýtať, či rozšírenie nie je presne tou formou paradoxnej štruktúry, ktorá pôsobí

v celej skúsenosti slobody, tej ľudskej slobody, ktorá sa prejavuje v popretí všetkých determinácií. Mali by sme potom snívať o nedotknutom poznaní vtedy, keď sa to týka Boha? Áno, samozrejme, ak „nedotknutosť“ znamená nekompromisnosť v tom, čo sa hovorí: správny koncept, vernosť svetonázoru. Nie však vtedy, ak „nedotknutosť“ znamená poznanie, ktoré si je také isté samo sebou, že nepozná vývin – bez údivu či prekvapenia, bez pretvárania zoči-voči tomu, čo presahuje dobre známe. Keď je poznanie nehybné, keď sa diskurz stane tak panovačne dogmatickým, je načase narušiť poznanie o Bohu. Patrí to k slobode: sprostredkovať vedomosti o Bohu metodickým chaosom, ktorý eliminuje všetky nároky veriacich na to, aby zo svojho Boha stvorili konečne platný Boží zákon. Avšak aj Boh, ktorý nie je dokonale pochopený, neunikne jazyku a predstave. Takýto Boh však neznamená nekonečne prechovávanú pochybnosť. Tento Boh potom dáva imaginárny stred do určitej vzdialenosti od miesta, kde by sme ho my chceli izolovať: voľne sa pohybujúc potom môže vyvstať kdekoľvek, kde sa jeho zvrchovanosti uráči.

z angličtiny preložila Jarmila Mikušová

Marxistova sebakritika

Louis Althusser

Úryvok z *Q Spinozovi*

in: *Elements d'auto-critique, (Prvky sebakritiky)*, Hachette, 1974, s. 55-83.

Althusser bol v šesťdesiatych rokoch popredným marxistickým intelektuálom. Mal nesmierny vplyv na postmodernistické filozofické trendy vo Francúzsku aj mimo neho. Ale kvôli jeho radikálnej kritike ortodoxnej – v jeho očiach hegelovskej – marxistickej doktríny sa na neho zniesli útoky francúzskej komunistickej strany. Nasledujúci odsek je prevzatý zo spisu, ktorý obsahuje jeho reakciu na tieto útoky. Už prvý riadok nášho citátu naznačuje, že Althusser sa najviac usiloval spochybnit názor, že je len „štrukturalista“. Domnieval sa, že ho mylne označovali za „štrukturalistu“ kvôli jeho (nedeklarovanému) spinozizmu. Naznačuje, že práve „odbočka“ do spinozizmu mu umožnila zbaviť marxizmus jeho hegelovských – teologických – usadenín. V nasledujúcom úryvku však Althusser píše ešte jednu zásadnú vec: tvrdí, že v Spinozovej doktríne „imaginárneho“ objavil predchodcu vlastnej teórie ideológie. Toto je dôležité nielen pre pochopenie toho, ako prijali Spinozu vo Francúzsku, ale aj pre porozumenie dôležitých aspektov postštrukturalistického hnutia. Pretože Althusser sa domnieval, na rozdiel od ortodoxných marxistov, ktorí vnímali ideológiu ako určitú formu „falošného vedomia“, že to bol zásadný aspekt toho, aký vzťah majú spoločenský aktéri k podmienkam svojej existencie. Mysliteľom ako Foucault a Deleuze to potom umožnilo sformulovať nekonšpiračnú teóriu moci. A učencom študujúcim Spinozove dielo to pomohlo vyriešiť zdanlivé napätie medzi Spinozovou ontológiou a jeho názormi na náboženstvo.

Ak sme neboli štrukturalistami, môže-
me sa teraz priznať, prečo: prečo sme
tak vyzerali, ale neboli sme, prečo teda
nastalo toto neobyčajné nedorozumenie,
ktoré sa stalo témou viacerých kníh.
Previnili sme sa oveľa väčšou a kompro-

mitujúcejšou vášňou: boli sme spinozovci.
Samozrejme, svojsky, [...] tým, že sme
autorovi Politicko-teologickej rozpravy
a Etiky pripisovali tézy, ktoré by určite
nikdy nevyslovil, hoci ich umožnil. Ak
je však spinozizmus jednou z najväčších

lekcií kacírstva v dejinách, potom byť kacírskym spinozovcom znamená tvoriť jeho súčasť. Naši zbožní presvedčení kritici, nahľadani svetom, to však nikdy, až na vzácné výnimky, netušili. Pokorila ich vlastná povrchnosť: bolo také jednoduché súznieť s ich výkrikmi o „štrukturalizme“! Štrukturalizmus, znie na uliciach, a keďže ho nemožno nájsť v knihách, môže o ňom každý tárať. Ale Spinozu, toho treba čítať a vedieť, že existuje, že existuje ešte aj dnes. Na to, aby sme ho rozpoznali, musíme ho poznať, aspoň trochu....

Lenže, čo s námietkou: prečo sa teda odvolávať na Spinozu, keď išlo *len* o to, byť marxistom? Prečo táto *odbočka*? Skutočnosť je taká, že na túto odbočku sme sa vydali v rokoch 1960-65 a zaplatili sme za ňu dosť veľkú cenu. Ale nie tak znie otázka. Otázka znie: Čo môže tá otázka v skutočnosti znamenať? Čo môže znamenať byť *len* marxistom (vo filozofii)? [...] Ak máme uviesť jeden jediný dôvod, teda dôvod dôvodov, je to tento: odbočili sme k Spinozovi preto, aby sme sa o trošku jasnejšie zorientovali v Marxovej filozofii. Konkrétne preto, lebo Marxov materializmus nás zaväzoval *myslieť* si, že je nutné odbočiť k Hegelovi, *a preto sme odbočili k Spinozovi, aby sme väčšmi vnikli do Marxovej odbočky k Hegelovi.* [...] Spinozova odbočka nám svojou inakosťou umožnila objaviť radikalizmus, ktorý Hegelovi chýbal. V negácii negácie, v *Aufhebung* (= prekonanie, ktoré zachováva to, čo prekonalo), sme dokázali objaviť koncept Konca (Konečného Zmyslu): formu a privilegované sídlo „mystifikácie“ hegelovskej dialektiky.

Treba dodať, že ak si Spinoza odopiera akékoľvek využitie „Konca“ (t.j. teológie), zbavuje teórie ilúzií, nutnosti, a tým pádom aj opodstatnenosti? V dodatku k Prvej knihe svojej *Etiky* a v *Teologicko-politickej rozprave* vlastne nachádzame –v tej prvej celkom určite – teóriu *ideológie*. [...] Spinozova „teória“ označila ideológiu ako imaginárnu, a tým odmietla všetky ilúzie o nej, a [osobitne] o prvej existujúcej ideológii, ktorou je náboženstvo. Ale táto teória zároveň odmietla považovať ideológiu za chybu, alebo za čistú nevedomosť, pretože založila tento systém imaginárneho na vzťahu ľudí k svetu „vyjadrený“ prostredníctvom stavu ich tela. Tento *materializmus imaginácie* otvoril dvere k prekvapujúcej koncepcii „prvého typu poznania“: nie celého „poznania“, ale poznania materiálneho sveta ľudí, ako ho *žijú* – ich konkrétnej materiálnej existencie ... Ale táto teória imaginácie išla ešte ďalej. Svojou radikálnou kritikou hlavnej kategórie imaginárnej ilúzie v *subjekte* sa dotkla srdca buržoáznej filozofie, ktorá sa od 16. storočia budovala na základe právnej ideológie Subjektu. ...

Chceli sme pochopiť Marxovu odbočku prostredníctvom Hegela. Odbočili sme k Spinozovi, u ktorého sme hľadali argumenty v prospech materializmu. Zopár sme ich našli. A vďaka tejto obchádzke sa nám neočakávané, ak nie celkom netušené, podarilo – ak už nie položiť či vysloviť, tak aspoň „zobudiť“ zopár otázok, ktoré by možno ináč ešte stále spali pokojným spánkom večnej samozrejmosti na zavretých stránkach *Kapitálu*.

z angličtiny preložila Jana Bašňáková